

Середюк В.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6456-8701

ГЕНЕЗА ІДЕЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

THE GENESIS OF THE IDEA OF RESPONSIBILITY IN LEGAL PHILOSOPHY

У статті досліджується розвиток ідеї відповідальності від часів античності до сучасності. Показані основні поняття та категорії, які сутнісно пов'язані з відповідальністю та розкривають її природу. Наголошується, що впродовж усього розвитку філософсько-правової думки ідея відповідальності мала різні значення та існувала у вигляді пов'язаних із нею явищ, як-от вина, покарання, свобода, розум. Слід визнати, що сьогодні відповідальність розглядається як поняття, як явище, як почуття, як унікальна характеристика людини, як морально-правовий обов'язок, як принцип. Однак це не повний і не вичерпний перелік її значень у сучасних науках про людину. Аналіз досліджень щодо проблеми відповідальності свідчить про те, що актуальність окресленої теми залишається досить високою, оскільки ця категорія широко розроблена в межах не тільки філософії права та юриспруденції, а й політології, соціології, психології. Зосереджено увагу на тому, що змістовно відповідальність відображається у формулі «свобода – воля – розум». З огляду на аналіз розвитку ідеї відповідальності з концептуальної точки зору, в статті представлені її якісно нові виміри. Серед них подано такі аспекти: 1) відповідальність за майбутнє життя Землі; 2) наявність усвідомлення відповідальності як умова здорової психічної діяльності людини; 3) відповідальність як комунікативний складник людського співіснування та спілкування; 4) відповідальність за збільшення знань, що може призвести до різних наслідків, включно з небезпечними. У висновках указується, що концепція відповідальності повинна також служити інструментом, який допоможе сучасній людині подолати відношення «суб'єкт – об'єкт» до зовнішнього світу та ініціювати інтерсуб'єктивні відносини у світі.

Ключові слова: відповідальність, свобода, розум, свобода волі, обов'язок, дія.

The article illustrates the development of the idea of responsibility from antiquity to the present day. Based on the comparative method, the author examines principal concepts and categories that are ontologically associated with responsibility and determine its nature.

In the course of the development of philosophical and legal thought, responsibility has been meaning the quite different meanings. Admittedly, it can be reflected as a concept, as a phenomenon, as a feeling, as a person's unique characteristic, as a moral and legal duty, as a principle. Nevertheless, this is not a complete and exhaustive list of its meanings in modern human sciences. The main contribution of this study is to identify the direction of reconceptualization of the outlined phenomenon. As part of this goal, the author proposes an initial attempt to build a holistic modern theory of responsibility. An element of this theory is the results of this study, which reflect the main features and regularities of the development of the idea of responsibility from antiquity to the present. Obviously, the results show the essential model to explain the principles of current human co-habitation, as well as his/her future functioning. For these purposes, special references were placed on the developments in this area of the various branches of knowledge.

Having reviewed recent publications in the study of responsibility issues, we can point out that the relevance of the defined topic is quite high and challenging, because this category is extensively elaborated not only within the philosophy of law and jurisprudence, but also within political science, sociology, psychology, as well as ordinary life. It is clear that responsibility appears in relation to the behavioral formula: “freedom – will – reason”. From a conceptual perspective, after briefly introducing each idea, the qualitatively new dimensions of responsibility had been traced. Particularly, among them are: 1) the responsibility for the future of our Earth; 2) the responsibility as a background of the healthy human mental activity vital for the full life in this world; 3) the responsibility as a communicative component of human co-existence and communication; 4) the responsibility for increased knowledge which can lead to various including dangerous consequences. The conclusions point out that the concept of responsibility should also serve as a tool that will help a modern person to overcome the subject-object relation to the outside world and initiate the intersubjective relationship within the world.

Key words: responsibility, freedom, reason, free will, duty, action.

Актуальність теми. Проблема відповідальності завжди залишається актуальною. Але в наш час вона постала особливо гостро. Людина заявила про себе як про активне, творче, розумне начало, але з розумом та активністю, набувши руйнівної сили. Нині постала небезпека зникнення не лише «добрих соціальних відносин» чи навіть самої моральності людини, а й зникнення живого на Землі в результаті людської технологічної діяльності. Очевидно, що знання, можливість, сила, влада вимагають відповідальності, підвищеної відповідальності. Ідея відповідальності не є суто правовою, оскільки вона присутня у філософії, психології, релігії та інших галузях гуманітарного знання. Проте дослідження виникнення та розвитку цієї ідеї надзвичайно важливе для правознавства, оскільки дозволяє віднайти теоретичне обґрунтування сучасних конструкцій юридичної відповідальності та їх складників, як-от дія, вина, умисел, усвідомлення вчинку, свобода, примус тощо.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Цій проблематиці присвячена низка робіт І.А. Безклубого, С.В. Бобровник, В.К. Грищука, А.А. Козловського, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, Т.І. Тарахонич та ін. У цьому контексті варто зазначити, що відповідальність у філософсько-правовій думці обґрунтовується за допомогою категоричного імперативу І. Канта, оскільки зав'язана у нерозривне відношення «розум – свобода – моральний закон – обов'язок – відповідальність». Водночас, на нашу думку, дослідженню світоглядних засад розуміння юридичної відповідальності у сучасній правовій доктрині присвячено ще не достатньо уваги. Комплексних робіт, які б охоплювали проблему генези ідеї відповідальності від учень часів античності до сучасної філософії права, обмаль.

Виклад основного матеріалу. Предметом статті є дослідження розвитку ідеї відповідальності та з'ясування, з якими іншими поняттями та категоріями вона тісно пов'язана. Розкриття філософських світоглядних засад дозволяє визначити вихідні методологічні підходи для юридичних досліджень проблем відповідальності.

Відомо, що проблема відповідальності в різні історичні епохи розумілася неоднаково. У певні періоди історії помітно розкривається об'єктивна сторона відповідальності, в інші – суб'єктивна.

Концепт відповідальності існував не завжди, хоча ідея відповідальності виникає з появою релігійних та міфологічних уявлень. Вона розумілася у формі покарання за злочин або гріх. Сам термін «response» («відповідати перед судом») виникає в римському праві. А у філософській думці тривалий час він пов'язувався з певними наслідками для душі в потойбічному світі на основі вірувань у безсмертя та суд Богів.

Ця ідея простежується у працях філософів періоду Античності. Вона пов'язується з темами

свободи, провини, вільного вибору, необхідності. Так, в Емпедокла у фрагментах, що збереглися з його твору «Очищення», домінує ідея відповідальності душі після смерті в потойбічному світі. Він указує на існування всесвітнього закону, який передбачає посмертну відплату тому, «хто гріховно осквернить свої руки кривавим убивством або, вчинивши злочин, присягне брехливою клятвою» [1, с. 754].

З іншого боку, в Емпедокла саме перебування душі на Землі вже є актом відповідальності, понесенням покарання від Богів у вигляді вигнання. Він висуває тезу про те, що всі люди – чужоземці, гості і вигнанці на цій землі. Душа перебуває у вигнанні і блукає, засуджена на поневір'яння божественними рішеннями та законами. Закон для грішних душ – потрапити у цей світ, ставши «вигнанцем із царства Богів», прийти «слухняним несамовитій Ворожнечі» [1].

В Епікура натрапляємо на ідею відповідальності людини перед світом, ідею відповідності її дій загальним принципам природи. На його думку, якщо людина «не буде кожного разу зводити кожну свою дію до кінцевої мети природи, а буде звертатись до чогось іншого, уникаючи чогось або прагнучи до чогось, то такі дії не будуть відповідати логосам (принципам)» [2, с. 216]. Цінності епікурейської етики (свобода, задоволення, спокій духу) є результатом свідомих зусиль індивіда, його здобуття блага, внаслідок з'ясування, що відповідає природі образу думки та дії. Як побачимо далі, принцип узгодженості акту волі з певними принципами або метою буде фігурувати у вченні Канта.

Епікур висуває ідею зв'язку між відповідальністю та наявністю свободи волі. При цьому свобода волі виступає передумовою, що вможливорює відповідальність людини, на відміну від закону необхідності та випадку, які існують у фізичному світі, які заперечують відповідальність

Крім того, для Епікура свобода людини – це вже певна відповідальність за розумний вибір свого життєвого шляху. «Найвеличнійший плід задоволення від обмеження своїх бажань – це свобода», – говорить філософ у своїх «Головних думках» [2, с. 224]. У «Листі до Менекея» він висловлює думку про те, що є речі, які відбуваються через необхідність, інші трапляються випадково. Вони не залежать від волі людини. Проте є речі, які залежать від людини, саме за них вона й несе відповідальність [2, с. 212].

Платон хоч і є прихильником ідей посмертної відповідальності душі, проте в діалозі «Федон» пояснює необхідність жити людині на цьому світі добродібно та виконувати закони, що встановлює законодавець. Порушуючи це, людина нестиме покарання як від держави при житті, так і після смерті у вигляді поневір'янь душі [3, с. 160].

Окрім того, Платон пов'язав ідею відповідальності з покладенням на окрему людину

певних обов'язків, виконання яких характеризує суть відповідальності. У його вченні про ідеальну державу кожен стан має виконувати свої обов'язки. Гідністю воїнів є мужність, правителів – мудрість, а ремісники і землероби повинні мати невибагливість. Кожен повинен нести відповідальність за свою діяльність, утверджуючи справедливість. А справедливість, як підкреслює Платон, полягає в тому, що вона створює згоду і гармонію окремих функцій у суспільстві [4, с. 97–100].

Платон також звернув увагу на принцип індивідуалізації відповідальності. Це значить, що конкретна людина несе відповідальність лише за свої вчинки, а не вчинки інших. Платон заперечує родову відповідальність: «Ганьба та відплата, що лягли на батька, не повинні переходити на дітей. А якщо це рід злочинців? Що робити, якщо на голову і батька, і діда, і прадіда опустився караючий меч?» Платон нерішуче йде на компроміс: нащадку лінії злочинців не місце в «ідеальній державі», нехай він повернеться у свою стару вітчизну. І там, очевидно, живе спокійно [5].

Подальший розвиток принципу індивідуалізації відповідальності простежуємо в Аристотеля. Крім того, він додає, що людина відповідальна тільки за свої власні дії, а не за стихійні сили [6, с. 179]. Ця ідея втілена в сучасній концепції форс-мажору як підстави звільнення від юридичної відповідальності. Тобто відповідальність виникає там, де існує свобода вибору під час ухвалення рішення. Аристотель для обґрунтування цього положення пропонує поділ учинків на довільні й мимовільні, вимушені, навмисні та ненавмисні, а також вчинки через невідання [7, с. 97–106].

Отже, вже на ранніх етапах розвитку філософсько-правової думки формувалися теоретичні підходи, що мають змістовне значення для з'ясування питань про природу і зміст відповідальності. Вже в добу Античності розуміння відповідальності людини презюмує певну свободу вибору, самостійність, обов'язок та добродетель.

В епоху Середньовіччя проблема відповідальності осмислювалася в контексті християнського віровчення. Поряд з іншими філософами того часу природу відповідальності розглядали Оріген, С. Боецій, Августин Аврелій, Фома Аквінський.

Так, Оріген звертає увагу на відповідальність у контексті з такими поняттями, як «рівність», «свобода», «гріховність», «чуттєвість» та «розум». Відповідальність виникає за умови свободи волі та розуму внаслідок гріхопадіння. Згідно з ученням Орігена всі створіння Бога однакові. Будучи розумними, вони мають свободу волі: «У природі ж розуму є здатність до споглядання доброго і ганебного». Однак на основі свободи одні вірні Богові, інші ж упадають у гріх. Таким чином, причина гріха полягає у свободі розумних істот [8, с. 218–219].

Підтримуючи ідею зв'язку свободи та відповідальності, Северин Боецій доходить висновку, що людина насправді вільна від фатуму у своєму житті і своїх вчинках, тому несе відповідальність за свої дії.

Так, він говорить: «...свобода волі існує, і немає такої розумної істоти, у якої б була відсутня свобода волі, адже все, що наділено від природи розумом, має здатність міркувати і відрізняти одне від іншого» [9, с. 275]. Саме наявність розуму визначає наявність свободи волі.

Учення середньовічних філософів, у яких порушуються проблеми відповідальності, стосуються питання свободи і волі людини. Розглядається те, чи людина вчиняє дії на свій розсуд, із власної волі, чи нею керує Бог як божим творінням. При цьому визнається, що «все у світі – від Бога». Тоді постає питання: «Чи відповідальний тоді Бог за зло, що існує у світі?»

У своїй праці «Про свободу волі» Августин показує, чому Бог не відповідальний за зло, яке може вчинити людина в процесі вибору поведінки. На думку філософа, людина має свободою волі для того, щоб учинити праведно, щоб могли справедливо засудити грішні вчинки та схвалювати праведні вчинки. Якби людина не мала свободи волі, її вчинки не можна було б уважати ні гріхом, ні праведним вчинком. Тоді б усі покарання і похвали щодо людини були б несправедливими. Бог же нагороджує і карає справедливо, тому він необхідно дарує свободу волі [10].

У розвитку ідеї відповідальності Фома Аквінський доводить, що свобода волі визначає моральність та відповідальність людини. Згідно з його вченням людина за своїм положенням – це проміжна істота між тваринами та ангелами. Серед тілесних створінь вона є вищою істотою, її відрізняє розумна душа та свобідна воля. Через останню людина відповідальна за свої вчинки. Корінь свободи людини – її розум. Істота, що не має свободи, не може вважатися моральною, тому що від такої істоти не можна вимагати відповідальності за її вчинки [11, с. 143–175].

Отже, Фома Аквінський звертає увагу на те, що саме завдяки наявності розуму та свободи волі і, відповідно, відповідальності людина є людиною. Відповідальність тут є необхідною умовою, складником у процесі становлення людини та пізнання людиною своєї сутності, її зв'язковою ланкою із суспільством та Богом.

У добу Середньовіччя християнські філософи зосереджували свою увагу на свободі волі людини як божественному дарі, на виправданні Бога за зло у світі, покладення на людину відповідальності, яку вона нестиме перед Богом за свої діяння. Філософи ж Нового часу розглядають людину як особу політичну (Т. Гоббс, Дж. Локк). Такі цінності, як воля людини, моральність, її відповідальність, пояснюють уже не як акт Божого дару чи Божої волі, а як наслідки природи людини, діяльності її розуму та відчуттів, процесу її соціалізації.

Так, за теорією Т. Гоббса, утворюючи державу, кожен має прийняти таке рішення: «я визнаю своїми всі дії і беру на свою відповідальність всі його (суверена) дії» [12, с. 151]. Тим самим людина бере на себе відповідальність за ту владу, яку вона обрала (сформувала), за її дії, а також погоджується на притягнення до відповідальності осіб, які порушили закони, встановлені сувереном (включно з притягненням до відповідальності її особи). Звідси випливає логічність загальновідомого вислову про відповідність влади народу, який її обрав.

Згідно з Гоббсом у державі за правопорушення кожен несе індивідуальну відповідальність. Це пояснюється тим, що поза законами людина нікого не представляє, крім себе. Правомірні вчинки становлять акт суверена і за них несуть відповідальність всі члени «політичного тіла», тоді за порушення закону кожен несе індивідуальну відповідальність [12, с. 155].

Дж. Локк зосереджує увагу на розумі як елементі механізму моральної і правової свободи та відповідальності людини. На думку Дж. Локка, моральна людина здатна підкоряти свої бажання та волю власному розуму, який заздалегідь розраховує наслідки вибору, максимально реалізуючи можливу свободу [13]. Джерелом моральності та правомірної поведінки є не вище благо (Бог) чи вроджені ідеї про істинне, а пізнавальна діяльність розуму.

Дж. Локк заявляє, що правила поведінки є не вродженими, а результатом розумової діяльності людини [14, с. 114].

Усвідомлення відповідальності, за переконанням Дж. Локка, виникає з різних джерел, як-от страх перед Богом, покаранням від держави, почуття власної гідності [14, с. 117]. Усі ці знання про правила людина отримує «з досвіду», тому розуміє, що дотримання загального правила «вчиняй з іншими так, як хочеш, щоб із тобою вчиняли інші» вигідно, тоді як порушення цього правила призведе до негативних і не вигідних наслідків. Таке усвідомлення через досвід і є основою відповідальності у Дж. Локка.

Підтримуючи емпіричний підхід до пізнання моральних та правових норм, Д. Г'юм наголошує на необхідності усвідомлювати ці норми. У цьому вченні відповідальність за неправильні вчинки настає за умови усвідомлення обов'язку вчиняти гідно і не порушувати правил доброчесності.

На думку мислителя, коли ми називаємо якийсь учинок або характер порочним, то маємо на увазі тільки те, що за своєю природою переживаємо або відчуваємо осуд, коли думаємо про них. Ніщо не може бути реальнішим, ніщо не може більше стосуватися нас, ніж наші власні відчуття задоволення і незадоволення, якщо ці відчуття сприятливі до чеснот і несприятливі до пороку, то більше нічого й не потрібно для регулювання нашої поведінки і вчинків [15, с. 420]. Розум усвідомлює правило, а почуття скеровують тип відповіді на той чи інший вчинок.

Ідеї розуму та свободи волі посідають важливе місце у філософії права І. Канта. Водночас він суттєво доповнив і розвинув ці ідеї. Одним із найбільших його внесків у теорію відповідальності є обґрунтування концепції автономії волі, що лежить в основі принципу відповідальності людини.

Поглиблення змісту поняття відповідальності у Канта відбувається на основі уявлення про гідність розуму людської особистості. Кант уважав, що розум установлює загальне законодавство «не через яку-небудь іншу практичну спонукальну причину і не заради майбутньої вигоди, а виходячи з ідеї гідності розумної істоти, що кориться тільки тому закону, який вона собі дає».

Цілком у дусі веління практичного розуму звучить сентенція Канта про те, що в суспільстві людина повинна підкорятися правовому порядку, адресованому кожному у вигляді громадських законів.

На відміну від учення Дж. Локка, дотримання правил і понесення за їх порушення відповідальності Кант не пов'язує тільки з досвідом. Тобто вибір правильної поведінки може визначитися не лише досвідом, а й чистим розумом а priori. Це означає, що на практиці не обов'язково перевіряти необхідність дотримання правил, а достатньо помислити наслідки в межах конструкції категоричного імперативу.

В основі Кантівського вчення про свободу, необхідність дотримання правил та відповідальності лежить принцип раціональності. На думку І. Канта, закон повинен містити абсолютну необхідність, яка не залежить від висновків досвіду [16, с. 6–7].

У вченнях І. Канта свобода волі деонтологізується. Так, свобода не феномен, а ноумен. Вектор свободи направлений не назовні, а всередину. Свобода в метафізичному сенсі є зворотним боком відповідальності. Розум та свідомість людини вторинні щодо до первинної свободи, вони дані як інструмент пізнання міри, глибини та змісту цієї відповідальності, ступеня вкоріненості людини у світ, у мережу каузальних зв'язків та залежностей. Ноуменальність свободи виражає суто особистісний вимір буття. З огляду на це, за допомогою розуму та розуміння все більш глибоких зв'язків людина є метафізично вільною [17].

У філософській системі І. Канта відповідальність нерозривно зав'язана у відношенні «розум – свобода – моральний закон – обов'язок – відповідальність».

Обов'язок розглядається як необхідність здійснення вчинку з поваги до закону. Повагу викликає не результат вчинку, а сама дія – акт волі [18, с. 236]. Важливо, щоб ця воля була «доброю», автономною, тобто не залежала від інших обставин і не мала іншої мети, крім самої себе.

Щоб добра воля могла визнаватися метою сама для себе, необхідно слідувати такому моральному закону, який становить категорич-

ний імператив: «Завжди вчиняти так, щоб також могли бажати перетворення своєї максими [внутрішнього воління] у всезагальний закон» [18, с. 238].

Категоричний імператив є тим, що вможливорює свободу людини і становить принцип відповідальності. А єдиним принципом моральності (за І. Кантом) є автономія волі.

Таким чином, слідування моральній максимі відповідно до категоричного імперативу робить людину вільною. Моральний закон перебуває в ній самій, а не нав'язаний іззовні. Саме це дає усвідомлення незалежності людського волевиявлення від визначення його всіма іншими мотивами (усвідомлення власної свободи) й усвідомлення того, що за всі вчинки людина здатна нести відповідальність [19].

Не дивлячись на те, що ідея відповідальності виникає ще в добу Античності, предметно теорія відповідальності почала формуватись у цілісну систему знань аж у XIX–XX століттях. У цей час відбувається і сам переворот у розумінні відповідальності. Починаючи з періоду зародження та виникнення філософської думки, мислителів цікавила відповідальність суто з антропологічної точки зору, тобто у ставленні людини до людини. Якщо конструкція відповідальності містить відповідь «за щось» та «перед кимось», то впродовж багатьох століть із неї була виключена Природа як те, «за що» відповідає людина.

Така парадигма набула розвитку в науці Нового часу з її принципом об'єктивності, де «знання – сила» (Ф. Бекон), тобто людина має владу над природою (внутрішньою та зовнішньою), що дістало подальший розвиток у декартівському протиставленні *res cogitans* та *res extensa*, відповідно до якого природа квантифікується та математизується, «адаптуючись» до використання в цілераціональності техніки та технології [20, с. 196].

У XX столітті в умовах постійних змін техногенної цивілізації, коли наслідки людських дій стосуються не лише конкретної людини, а й людства загалом, збереження природи та планети, постає питання розширення сфери відповідальності. Виникає проблема її переосмислення в контексті її кумулятивного, просторового та часового характеру. Таким чином, постає проблема відповідальності за збереження природи та життя на Землі.

Тематиці відповідальності техногенної цивілізації присвячена праця німецько-американського філософа Ганса Йонаса «Принцип відповідальності», що стала поворотом в осмисленні питань про відношення буття і належного, причини і мети, природи і цінності.

Г. Йонас звертає увагу на те, що сучасна техніка є загрозою або тісно пов'язана з нею, а колишня етика зовсім не вчить нас таким нормам «добра» та «зла», які відповідали б цілковито новим модальностям могутності людини

та її можливим виявам [21, с. 7]. Той факт, що людина, природа, життя на Землі повинно існувати, зумовлює принцип відповідальності людини.

Кантівський категоричний імператив, на думку Г. Йонаса, був спрямований на індивіда. Він вимагав від кожного з нас зважити, що сталося б, коли б кожен підніс максимум своєї теперішньої дії до принципу загального законодавства. Інакше кажучи, коли б кожний помірковував, чи згодився би він із тим, що так, як він чинить зараз, чинили б усі. Згода чи незгода із самим собою на ґрунті такого гіпотетичного узагальнення є особистою справою людини. Проте масштаби, які людина встановлює самій собі на основі власного автономного розуму, не тільки виявилися незадовільними, а й обернулися сьогодні проти самої людини [20, с. 196]. До того ж Г. Йонас вважає цей принцип формальним, оскільки в ньому не беруться до уваги реальні наслідки дій людини і не відображається об'єктивна відповідальність, а лише суб'єктивне самовизначення особистості.

Новий імператив поведінки згідно з Г. Йонасом мав би звучати так: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі», «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя», «Не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на землі» ч: «Занось до свого теперішнього вибору як співпредмет твого водіння цілісність людини в майбутньому» [21, с. 28].

Передумовою відповідальності (за Г. Йонасом) є активність суб'єкта. Він мусить відповідати за свій вчинок, адже він повинен бути відповідальним за наслідки своєї діяльності.

Покладення на людину відповідальності є її антропологічною характеристикою. На думку Г. Йонаса, людина нічим не відрізняється від інших живих істот, окрім того, що тільки вона, серед іншого (влади, власності), може мати відповідальність за них, тобто дбати про збереження закладеної в них мети. При цьому характерною рисою людини є те, що тільки вона одна може мати відповідальність, а це означає, що вона також повинна мати відповідальність за інших людей – можливих відповідальних суб'єктів – і так чи інакше завжди її має: здатність до відповідальності є достатньою умовою факту її існування. Відповідальність міститься в самому визначенні людини [21, с. 153].

Таким чином, сучасне розуміння відповідальності значно розширюється. Воно містить не лише відповідальність перед людиною за вчинки, а й відповідальність перед майбутніми поколіннями за збереження природи і життя на Землі. Г. Йонас зауважує, що це не суто правове розуміння відповідальності. Це принцип відповідальності, що є екзистенційною

характеристикою людини і має матеріальний, а не формальний зміст.

Висновки. Дослідивши розвиток ідеї відповідальності, слід підсумувати таке. Відповідальність як таку людина почала відчувати та уявляти, починаючи з установа перших мононом та табу. Тоді відповідальність становила покарання за порушення табу, але також вона полягала у специфічній обрядовій або ритуальній відповіді в ранніх віруваннях. Філософи Античності осмислювали явище відповідальності у співвідношенні з іншими суміжними явищами, моделювали ситуації вчинку і покарання (або винагороди). Вони не ставили собі за мету дослідження самої відповідальності, це поняття розкривалось побічно в процесі їх міркувань про свободу і необхідність, закон і справедливість, добродесність, моральність, праведне життя, вчинки людини. Відтоді вона завжди постає у нерозривному зв'язку з поняттям та явищем свободи. Свобода ж розглядалася у контексті з необхідністю, неминучістю, циклічністю, фатумом. Уже Епікур пропонує розглядати відповідальні дії як такі, що відповідають кінцевій меті, загальним принципам-логосам. Аристотель започатковує розгляд проблем відповідальності в контексті усвідомлення своїх дій. Цей принцип використовується і сьогодні. У праві відповідальність настає лише за дії, вчинені у свідомому стані. Християнські філософи епохи Середньовіччя, не дивлячись на детермінування світу буттям Бога, формують цілісну концепцію залежності відповідальності людини виключно від її свободи, волі та розуму. Саме в цей час людина постає вольовою особою завдяки розуму, а завдяки волі та свободі вона сама (а не Бог) несе відповідальність за всі свої вчинки. Джерелом же цієї свободи, а також інстанцією, перед якою відповідає людина, все ж таки залишається Бог. У Новий час джерелом свободи проголошується не Бог, а природа людини. У розкритті проблем відповідальності все більше звертається увага на розум людини. Невроджені ідеї та божественний дар визначають вчинення нею добрих чи поганих дій, вибір нею поведінки залежить лише від її власного розуму. Завдяки розуму людина формує волю вчиняти так чи інакше, саме через наявність

розуму вона відповідає за наслідки свого вибору. Проте визнається, що розум впливає на вибір поведінки не через апріорні чи метафізичні ідеї, а через аналіз практики та досвіду. Із досвіду людина дізнається, чому вчиняти добре вигідно, а погано – ні. Із практики людина дізнається, за що нести відповідальність. В аналізі практики і полягає визначальна роль розуму.

Основне відношення, в якому зав'язане поняття відповідальності «свобода – воля – розум – відповідальність» зберігається й у І. Канта. Проте він прагнув, з одного боку, звільнити волю від чуттєвості та емпіричності через чистий розум, обґрунтувавши свободу людини, з іншого – узгодити таку волю з реальними вчинками відповідно до закону. Його спроба втілилась у формулювання категоричного імперативу як вияву автономії волі та вищого принципу моральності. Категоричний імператив є також принципом відповідальності в процесі узгодження своїх дій із загальною практикою. Проте вже у XIX–XX ст. попередні ідеї відповідальності зазнають критики як певним чином обмежені та недалекоглядні. У другій половині XX ст. відповідно до глобальної ситуації на планеті постає новий предмет відповідальності. До цього предметом відповідальності були вчинки людини, людина відповідала «за щось вчинене». Тут же пропонується розуміти відповідальність «за щось» як відповідальність «за» мету. Такою метою стає Природа та феномен життя. Г. Йонас критикує попередні ідеї щодо відповідальності як занадто антропологічні, які не вирішують проблему мети людини у світі. Він наголошує на необхідності сформулювати новий імператив: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі». Принцип відповідальності людини за майбутнє полягає в тому, що життя має існувати й надалі. Відповідальність є визначальною рисою людини. За Г. Йонасом, вона нічим не відрізняється від інших живих істот, крім того, що несе за них відповідальність.

Сучасне розширене розуміння відповідальності може бути методологічним підґрунтям для концепцій об'єктивної та екологічної відповідальності в юриспруденції.

Список використаних джерел:

1. Досократики / пер. и ред. А.О. Маковельского. Минск : Харвест, 1999. 784 с.
2. Дынник М.А. Материалисты Древней Греции. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. 240 с.
3. Полное собрание творений Платона в 15 т. Т. 1. Евтифрон. Апология Сократа. Критон. Федон / перев. С. Жебелева. Петербург : Academia, 1923. 216 с.
4. Ветошкина И.В. Культурно-исторический анализ феномена ответственности. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2006. № 12. С. 97–100.
5. Кузнецов К.А. Платон: Введение в анализ «Государства» и «Законов». URL: http://centant.spbu.ru/plat/rus_plato/item12.htm.

6. Канке В.А. Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений. Москва : Логос, 2001. 272 с.
7. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.4 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А.И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. 830 с.
8. Гусейнов А., Иррилиц Г. Краткая история этики. Москва : Мысль, 1987. 589 с.
9. Бозэций С. Утешение философией и другие трактаты / отв. ред. Г.Г. Майоров. Москва : Наука, 1990. 414 с.
10. Аврелий А. О свободе воли /; пер. М.Е. Ермаковой. URL: <http://lib.ru/HRISTIAN/AWRELIJ/swoboda.txt>.
11. Боргош Ю. Фома Аквинский / пер. с пол. М. Гурко. 2-е изд. Москва : Мысль, 1975. 182 с.
12. Гоббс Т. Левиафан. Москва : Мысль, 2001. 478 с.
13. Гурьевская Л.А. Познание и нравственность в философии Джона Локка : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03. Москва, 2006. 168 с.
14. Локк Д. Сочинения: В 3-х т. / Джон Локк; под ред. И. С. Нарского. Москва : Мысль, 1985. 623 с.
15. Г'юм Д. Трактат про людську природу. Київ : Всесвіт, 2003. 552 с.
16. Гусейнов А.А. Закон и поступок (Аристотель, Кант, М.М.Бахтин). *Этическая мысль*. 2001. № 2. С. 3–24.
17. Коломак А.И. Свобода и ответственность в современном мире : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11. 2003. 15 с.
18. Кант И. Основы метафизики нравственности. Сочинения в шести томах. Т.4. Ч.1. Москва : Мысль, 1965. 544 с.
19. Кант И. Религия в пределах только разума. Трактаты и письма. Москва : Наука, 1980. 712 с.
20. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Київ : Лібра, 1999. 487 с.
21. Йонас Г. Принцип відповідальності: У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.